

Համազասպ ԽԱՉՍՏՏՅԱՆ

ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹԱՅԻՆ ԴԱՍՍԱԿԱՆԳՈՒՄ*

Գրականության մեջ պաշտպանական գործառույթ ունեցող ամբողջունները ունեն տարբեր անվանումներ՝ *ամբոց, բերդ, դոյակ* և այլն, որոնք օգտագործվում են ընդհանուր իմաստով: Դեռևս կատարված չեն պաշտպանական կառույցների գործառութային վերլուծություն և դրան համապատասխան դասակարգում:

Պաշտպանական կառույցների տարբեր անվանումները հուշում են, որ դրանք պետք է ունենային գործառական տարբեր նշանակություն և ըստ այդմ՝ տարբեր կառուցվածք և չափեր: Առայսօր բացահայտված չեն տարբեր անվանումներով և գործառութներով ամբողջունների տեսակների առանձնահատկությունները, դրանց անվանական համապատասխանությունը գործառութին և միայն դրան համապատասխան գործառական եզրույթների կիրառումը:

Հայկական վաղ միջնադարյան պատմագրության մեջ պատերազմական գործողությունների, ռազմի, հարձակողական և պաշտպանական մարտերի տեսարանների մանրամասն նկարագրությամբ ամենահարուստը թերևս Փավստոս Բուզանդի ու Հովհան Մամիկոնյանի աշխատություններն են: Այս հեղինակների անպաճույճ լեզուն, հավատարմությունը ժողովրդական լեզվամտածողությանը, իրերի և անցքերի անբռնազրու, ուղղակի ընկալման և փոխանցման պարագան զգալի նյութ են տալիս խնդրո առակա եզրույթների ճիշտ բացահայտման և տիպաբանական բնորոշման համար:

Պաշտպանական ամբողջուններից ամենատարածվածը ամբոցներն են: Սակայն *ամբոց* եզրույթը, որի հիմքում *ամուր* արմատն է, ունի շատ լայն կիրառություն և շատ դեպքերում գործածվել է ոչ միայն կառույցի, այլև անմատչելի, դժվարամուտ տարածքների ու տեղանքի բնութագրման համար: «Նրանք գնացին իրենց երկիրը՝ Տայքի ամբոցները, և այնտեղ մնացին իրենց ընտանիքների հետ բավականին տարիներ»¹: Այնուհետև շարունակում է. «Գնաց նրանց գտավ Տայքի ամուր վայրերում, իրենց աշխարհում»²:

Մեր կարծիքով, որպես պաշտպանական կառույցներ, ամբոցներն ունեցել են տեղական՝ պարսպագուրկ, փոքր բնակավայրերի բնակչության ինքնապաշտպանության գործառութ: Նման փոքր ամբոց է նկարագրում Հովհան Մամիկոնյանը Կուառս գյուղում, ուր հյուսիսականների անակնկալ հարձակման ժամանակ պատսպարվում ու դիմադրում են բնակիչները. «Այդպես բաժանելով զորքերին՝ ուղարկեց, ինչպես որ նախատեսել էր, իսկ ինքը, թագավորն ու Գրիգորը մեզ հետ

* Աշխատանքն իրականացվել է «Ախուրյանի ավագանի ամրաշինական կառույցները» թեմայի շրջանակում:

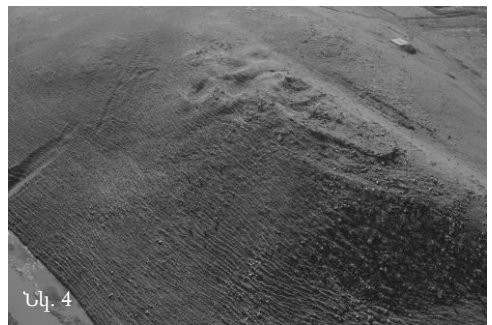
¹ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Եր., 1968, էջ 104:

² Նույն տեղում, էջ 121:

միասին, այնտեղի փոքրիկ ամրոցը մտնելով, աղոթել սկսեցին: Իսկ հյուսիսականների գործերը, հարմար միջոց գտնելով, հարձակվեցին գյուղի վրա և մեզ ամրոցից էին ուզում վտարել»³: Այդպիսին է Աղվորիկի վաղ միջնադարյան ամրոցը, որը գտնվում է մոտ 80 կազարաններից կազմված բնակավայրի կենտրոնական, բարձրադիր մասում (նկ.1,2):

Ուսումնասիրելով աղբյուրները՝ գալիս ենք այն եզրակացության, որ ամրոց անվանվող պաշտպանական կառույցները, ըստ տեղադրության, բաժանվում են 3 հիմնական խմբի՝

1. բնակավայրի մեջ գտնվող ամրաշինական կառույցներ,
2. նմանատիպ, բնակավայրից դուրս, բայց մոտ գտնվող փոքր, առանց մշտական կայազորի ամրաշինական կառույցներ,
3. ամրոց-բնակավայրեր:

Բնակավայրի հարևանությամբ գտնվող բարձրադիր և առավել անմատչելի տեղանքում՝ բլուրների զագաթին, սարահարթի եզրին և այլն, կառուցվել են փոքր ամրոցներ, որոնք կոչված էին տվյալ և մոտակայքում գտնվող բնակավայրերի բնակչության ինքնապաշտպանության համար: Այսպիսի ամրոցները բազմաթիվ են և թվագրվում են ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանից միջնադար: Մեր կողմից ուսումնասիրված լավագույն օրինակներից են Ագատանի վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի և Փոքր Մեպասարի վաղ միջնադարյան ամրոցները (նկ. 3, 4): Ագատանի և Աղվորիկի բնակավայրերի մակերեսին հստակ ընթերցվող կազարանների թիվը մոտ 80 է: Եթե յուրաքանչյուր կազարանում ապրեր նույնիսկ 7-8 անձ, բնակչության ընդհանուր, միջին թիվը 500 է: Հավանաբար այդ իսկ պատճառով այդ

³ Հովհանն Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Եր., 1989, էջ 54-55:

ամրոցների մակերեսը չի հասնում 1 հեկտարի⁴: Խնդիրը ոչ միայն 2-3 բնակավայրերի նույնաբանակ մարդկանց այդ տարածքում պատասպարվելն է (նրանց նույնիսկ 60%-ի մարտունակ լինելու պարագայում), այլև ավելի երկար պարասպասատերի պաշտպանության դժվարությունը:

Ցավոք, նմանատիպ ամրոցների թվազրության համար հնագիտական պեղումների բացակայության պատճառով հաճախ հիմնական կովանը միայն պարիսպների կիկլոսյան, անշաղախ շարվածքն է, որը, ըստ արմատացած կաղապարի, անհարիր է միջնադարյան շինարվեստին: Այդ իսկ պատճառով դրանք հիմնականում թվագրված են բրոնզ-երկաթ ժամանակաշրջաններով: Սակայն հաշվի չի առնվում այն հանգամանքը, որ այդ ամրոցները կառուցված են հասարակ բնակչության կողմից և ունեն սոսկ տեղական նշանակություն: Նույնիսկ, եթե որոշ վաղ ամրոցներ հայկական պետականության հզորացմանը զուգընթաց կորցնելով իրենց պաշտպանական նշանակությունը, աստիճանաբար քայքայվել են, ապա վաղ միջնադարում, ելնելով պատերազմական մարտահրավերներից, վերականգնվել և վերակառուցվել են:

Առավել փոքրաթիվ են ամրոց-բնակավայրերը: Ի տարբերություն վերը հիշատակված օրինակների՝ դրանք ամրացված, փոքր բնակավայրեր են, որոնք թվագրվում են բրոնզ-երկաթից մինչև ուշ միջնադար: Դրանցից են Լճաշենի⁵, Հոռոմի⁶, Հայկաձորի⁷, Բանդիվանի և այլ ամրոց-բնակավայրերը: Այս ամրոց բնակավայրերը հիմնականում վերաբերում են պատերազմական, անհանգիստ ժամանակաշրջաններին:

Բոլորովին այլ գործառնություն ունեին *բերդ* անվանումով ամրությունները: Դրանք կառուցվում և պատկանում էին կա՛մ արքունիքին, կա՛մ խոշոր նախարարներին: Բերդերի հիմնական մասը գտնվում էր անմատչելի տեղերում և ուներ մշտական կայազոր՝ բերդապահներ: «Արշակ թագավորը հրամայեց Արշարունյաց գավառում իր համար շինել մի ամուր բերդ՝ Արտագերս անունով, և այս գավառը հատկացրեց բերդին իբրև համբարանոց՝ ուտելիքի համար»⁸: Դրանք ծառայում էին որպես խոշոր ռազմական հենակետեր, գանձարաններ, զենքի և սննդամթերքի պահեստներ, հսկում էին ռազմավարական ճանապարհները: Հայկական մատենագրության մեջ բազմաթիվ են արքայապատկան բերդերի, դրանցում պահվող գանձերի մասին հիշատակությունները: «Իսկ Դրաստամատ ներքինին, որ հայոց Տիրան թագավորի և նրա որդու՝ Հայոց Արշակ թագավորի տարիներին իշխում էր Անգեղտան գավառի վրա, հավատարմությամբ պահում էր Անգեղ բերդի գանձերը, նույնպես և բոլոր արքունական բերդերը, որ գտնվում էին այն կողմերում, նույն-

⁴ Ղաֆադարյան Կ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Եր., 1996, հ. 1, էջ 72-85:
⁵ Մնացականյան Հ., Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները, ՊԲՀ, թ. 2, Եր., 1965, էջ 96:

⁶ Badalyan R., *Le site d' Horom, un résumé de l'histoire du Chirak, Dans les montagnes d' Arménie, 500 000 ans d'3 histoire avant notre ére. France, 2007 p.80-82.*

⁷ Խաչատրյան Հ., Հայկաձորի ամրոց-բնակավայրի 2011թ. պեղումները, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 14, Եր., 2011, էջ 154-162:

⁸ Փավստոս Բուզանդ, էջ 180:

պես և Շուփաց աշխարհում Բնաբեղ բերդում եղած գանձերը նրա տեսչության տակ էին»⁹:

Արքունի բերդերի կայագործները, նույնիսկ թագավորական իշխանության թուլացման կամ բացակայության պայմաններում, օրինակ՝ Արշակ թագավորի բանտարկումից հետո հավատարմորեն պահպանում էին իրենց վստահված գանձերը «... Դարոյնք բերդին Կոզի երկրում, որտեղ պահվում էին Արշակունիների գանձերը շատ մեծ քանակությամբ, որովհետև բերդապահները հավատարիմ մարդիկ էին»¹⁰:

Պարսպապատ քաղաքներում դեռևս անտիկ ժամանակաշրջանից կային նաև միջնաբերդեր, որոնք ունեին նույն գործառույթները: Օրինակ՝ Վանի միջնաբերդի մասին հիշատակություն կա Բուզանդի մոտ. «Իսկ Ռշտունյաց տիկինը պահվում էր Վան քաղաքի միջնաբերդում՝ Տոսպ գավառում»¹¹:

Բերդերը շատ դեպքերում ծառայում էին որպես բանտ: Սոսկ բանտային գործառույթ ուներ, օրինակ, հանրահայտ Անհուշ բերդը, Գրիգոր Լուսավորիչը պահվում էր Արտաշատի բերդում, Շապուհը ըմբոստ նախարարների կանանց պահելու համար հրամայում է կառուցել բերդեր¹²: Միայն մեկ դեպքում, Հովհան Մամիկոնյանի մոտ մենք հանդիպում ենք *բանտատուն* արտահայտությանը, որը հուշում է կալանավորված անձանց պահելու համար հատուկ տան կամ կառույցի գոյության մասին. «այս խոսքերը լսելով՝ Անգեղ տան իշխանը հրամայեց խուզել նրանց մազերը և տանել Փայտակարան քաղաքի բանտատունը՝ 438 մարդ»¹³: Բանտատան նկարագրության բացակայությունը, մեզ թույլ է տալիս միայն ենթադրել, որ այն պետք է լիներ բավականին մեծ, ամրացված կառույց, ունենար մշտական կայագործ՝ բանտապահներ, որոնք ոչ միայն պետք է հսկեին կալանավորված անձանց, այլև կարողանային ետ մղել դրսից կալանավորներին ազատելու համար ձեռնարկված հարձակումներն ու գործողությունները:

Արքայապատկան բերդերի համանման գործառույթ ունեին նաև նախարարական բերդերը՝ այն տարբերությամբ, որ բնակեցված էին, և դրանցում ապրում էր սովորաբար նախարարների ընտանիքները: Պատմելով Մամիկոնյան տան նահապետի՝ Վարդան Մամիկոնյանի սպանության մասին՝ Բուզանդն ասում է. «(Վասակը) գնում, գտնում են նրան Տայքում՝ իր գավառում, իր ամուր բերդում, որ կոչվում է Էրախանի...իսկ նրա կինը հղի էր, ծնելու օրերը մոտեցել էին, մինչև նա վերը բերդում իր բազմոցի վրա նստած էր, հանկարծ սաստիկ ճիչ բարձրացավ. երբ նա սարսափի ճիչը լսեց, բազմոցից վար վազեց և վազելիս երեխային ծնեց»¹⁴: Պատահական չէ «իր բազմոցի վրա» արտահայտությունը, որը հուշում է ոչ միայն տևական բնակության մասին, այլև ակնարկում որոշակի աստիճանակարգի գոյությունը կենցաղում:

⁹ Փ. Բուզանդ, էջ 248

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 231:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 224:

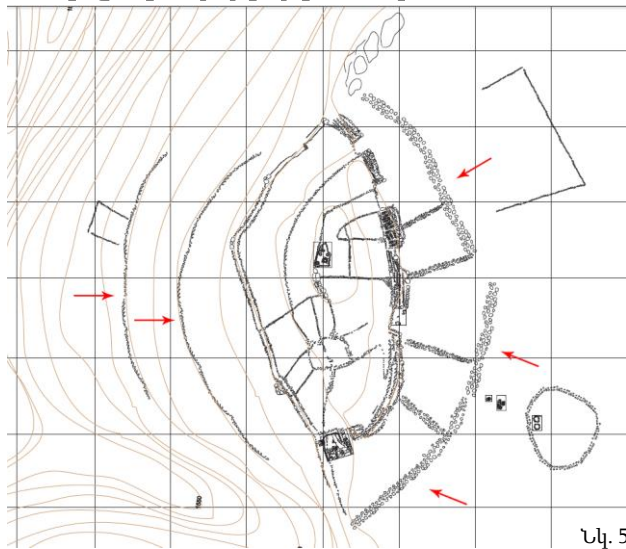
¹² Նույն տեղում, էջ 223:

¹³ Մամիկոնյան Հ, նշվ. աշխ., էջ 46:

¹⁴ Փ. Բուզանդ, էջ 179:

Եթե արքան և արքայական ընտանիքը հիմնականում բնակվում էին մայրաքաղաքում կամ արքայապատկան կալվածքներում, ապա նախարարները և նրանց ընտանիքները, ունենալով ավելի համեստ հնարավորություններ ու հաճախակի գտնվելով երկպառակչական ընդհարումներում և պատերազմներում, պետք է բնակվեին իրենց բերդերում: Այս տարբերությունը թույլ է տալիս նախարարական բերդերը որակել որպես *դոյակներ*:

Բերդերի և ամրոցների նկարագրությունների մեջ հաճախ հանդիպում է *առապար* արտահայտությունը, որը նշանակում է քարքարոտ: «Երբ թշնամիները տեսան նրա հարձակումն իրենց վրա, քաղաքից դուրս եկան, փախան դեպի առապարը, Օշական բերդի կողմը՝ ապավինելով այն անապատին ու քարքարոտ տեղերին»¹⁵: Մեր կարծիքով, առապար բերդի կամ ամրոցի պարսպից 25-50մ հեռավորությամբ խոշոր քարերի մի քանի շարքերից կազմված անկանոն շղթա է, որը կոչված է արագորեն գրոհող զորքի շարժումը մի պահ կասեցնելու կամ արագությունը կտրելու համար: Նման պահպանված օրինակ մենք ունենք Ագատանի մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակի ամրոցում (նկ. 5): Առաջին հայացքից թվում է, որ վայրկյաններ տևող այդ կասեցումը կամ վազքի արագության դանդաղումը չի կարող էական նշանակություն ունենալ, ու նման կառույցը պաշտպանական առումով անիմաստ է: Սակայն չպետք է մոռանալ պաշտպանվող կողմից ամենաէֆեկտիվ զենքերից մեկի՝ պարսատիկի մասին, որը հայերն օգտագործել են հնագույն ժամանակաշրջանից և որը քարերի անսպառ առատության պայմաններում հատուկ ծախս չպահանջող ամենարդյունավետ զենքերից է (նկ. 6): Պարսատիկավորները հին աշխարհի կանոնավոր զորքերի թեթև հետևակի մաս էին և ճակատամարտի սկզբում կռվում էին առաջին զծում (նկ. 7): Այն առավել արդյունավետ զենք է պաշտպանվող կողմի համար:

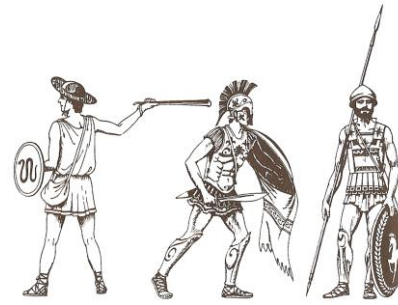

Նկ. 5

¹⁵ Փ. Բուզանդ, նույն տեղում, էջ 76:

Նկ. 6

Նկ. 7

Պատահական չէ, որ օրինակ՝ Աղվորիկի վաղ միջնադարյան ամրոցի լայն պարիսպը ամբողջովին լցված է բոնցքաչափ և մի փոքր ավելի մեծ քարերով: 25-30մ հեռավորությունը նաև խիստ նպատակահարմար տարածություն է կանգ առած կամ դանդաղ ընթացող թիրախը գլաջարդ անելու կամ դիպուկ նետահարելու համար: Պարսատիկավորների մարտական արդյունավետության հրաշալի օրինակ է բերում Հովհան Մամիկոնյանը. «Իսկ հյուսիսականների գորքերը հարմար միջոց գտնելով հարձակվեցին գյուղի վրա և մեզ ամրոցից էին ուզում վտարել: Այս բանը նկատելով՝ այն չորս հազար հոգին, որ գյուղի վրա էին գնացել, հարվածեցին ու փախցրին նրանց գորքին դեպի գյուղամեջ, որտեղ նրանցից շատերի երիվարների գլուխները այգեգործները գլաջարդ (քարաջարդ) արին, հեծյալներից շատերն էլ վիմասպան եղան: Հազար և վեց մարդ այնտեղ սպանվեցին, իսկ թակարդներում հազար յոթ հարյուր մարդ ընկավ, որոնցից ութ հարյուր վեցը պարսավորները կոտորեցին»¹⁶: Ինչպես տեսնում ենք, սպանված պարսիկների կեսից ավելին բաժին են ընկնում պարսատիկավորներին:

Պաշտպանական կառույցների գործառության առանձնահատկություններից ելնելով՝ առաջարկվում է դրանք դասակարգել 3 խմբի՝ ամրոց, բերդ, դղյակ, և հետագայում օգտագործել գործառության բնույթին համապատասխան նշված եզրույթները:

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ

Резюме

А. Хачатрян

В литературе оборонительные сооружения обозначаются терминами укрепление, крепость, замок и т.д., однако нет четкой функциональной классификации этих сооружений и употребление терминов в соответствии основных функциональных признаков.

Самые распространенные оборонительные сооружения - укрепления (амроц). Они имеют местное значение, сооружены сухой, киклопической кладкой и датируются с эпохи бронзы до позднего средневековья. Имея одинаковую функцию (защита населения маленьких поселений) они по расположению делятся на 3 группы:

¹⁶ Մամիկոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 55:

1. укрепления в поселении,
2. укрепления вне поселения, недалеко, в труднодоступной местности,
3. поселения в укреплении.

Все они без гарнизона.

Функционально отличается другой тип оборонительных сооружений: крепость. Они, как правило, сооружались верховной властью, являлись собственностью царской семьи, располагались в стратегически важных и недоступных местах, имели постоянный гарнизон, были готовы к длительным осадам. В крепостях хранились царские сокровища, запасы провианта и т.д. Крепости часто служили и в качестве тюрем. С античного периода в укрепленных городах сооружались цитадели.

Таковую же функцию имели крепости феодалов, но они были заселены. Если царская семья в основном проживала в столице, то семьи знати проживали в собственных крепостях. В раннем средневековье при ослаблении центральной власти, с усилением междоусобных войн и вражеских нашествий, это стало более актуально.

Функциональная разница царской и феодальной крепости диктует употребление термина замок для феодальных крепостей.

Исходя из анализа функциональных отличий оборонительных сооружений, предлагаем в дальнейшем употребление трех основных терминов: укрепление, крепость и замок.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

*Խաչատրյան Համազասպ Հակոբի – ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոն, E-mail: smuseum@web.am.*